

“Prof. dr. Esad Pašalić”: Azra Sarić je napisala prikaz knjige *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi* (autora Adnana Busuladžića) dok je Tarik Seferović napisao osvrt na knjigu *Fontes – Izvori za historiju rimskog svijeta* (autora Salmedina Mesihović, Dženane Kahriman i Fadila Hadžiabdića).

Doprinos i važnost časopisa *Acta Illyrica* u bosanskohercegovačkoj historiografiji, konstantno treba naglašavati s obzirom na to da je to jedini časopis na području Bosne i Hercegovine koji se u potpunosti bavi antičkim i prahistorijskim temama. Također, važno je napomenuti da su i u ovom broju objavljeni radovi nekoliko mladih perspektivnih naučnika.

Edin Huseinović

Marija Koprivica, *Vlastelinstva i ekonomija manastira srednjovekovne Srbije*. Beograd – Niš: Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu – Centar za crkvene studije Niš, 2022, 391 str. (ćir.)

U zajedničkom izdavaštvu Centra za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu te Centra za crkvene studije iz Niša tokom 2022. godine objavljena je knjiga autorice Marije Koprivice koja tretira širok spektar ekonomske djelatnosti manastira s posebnim fokusom na manastirska vlastelinstva. Marija Koprivica je profesorica na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u

Beogradu gdje predaje na predmetima iz srednjovekovne historije, dok je u naučno-istraživačkom radu usmjerena na istraživanje srednjovekovne historije Srpske pravoslavne crkve, manastira, monaškog života, srednjovekovnog društva, te historijske geografije i demografije. Ova publikacija kroz osam zasebnih poglavlja sagledava manastirska vlastelinstva kroz njihov historijski razvoj, ukazuje na opšte odlike crkvenih

imanja, značaj pojedinih sastavnih jedinica posjeda, upravljanje prihodima i rashodima, a posebno je apostrofirani značaj tri najveća kraljevska manastira nemanjićke epohode Banjske, Dečana i Svetih Arhandela.

Naslovljeni tematski okvir istraživani je i u ranijoj historiografiji, međutim u manjim obimima iz ugla posmatranja historijata određenog manastira, sagledavanju određenih segmenata sveukupne crkvene historije, manastirskog života, geografije manastirskih posjeda ili proučavanja manastira kao dijela vladarske ideologije srpskih vladara. Istraživanje naslovljene teme izvršeno je prvenstveno na osnovu analize manastirskih povelja kao najvažnije vrste izvora, zatim manastirskih tipika koji nude podatke o upravljanju prihodima, arhivske građe sačuvane u najvećoj mjeri u Državnom arhivu u Dubrovniku, te rezultata arheoloških istraživanja srpskih srednjovjekovnih manastira.

U prvom poglavlju *Ktitorstvo u srednjovekovnoj Srbiji* (str. 21-52) autorica pojašnjava pojavu, ulogu i značaj ktitora za manastire. Ktitora definiše kroz definiciju kako se radi o osobi koja je izdvojila materijalna sredstva za potrebe crkvene ustanove,

nosilac je posebnih prava u manastiru i nad njegovom imovinom. Ova pojava u Srbiji se može pratiti od 12. stoljeća, a iznikla je iz uzajamne veze između pobožnosti srednjovjekovnog čovjeka, potrebe da obezbijedi za sebe vječni pomen i počivalište te činjenice da je Crkvi bilo potrebno pokroviteljstvo kako bi opstala. Ktitorstvo se sticalo osnivanjem manastira, obnovom starog i zapuštenog te prenosom ktitorskih prava. Prava ktitora autorica determiniše prema manastirskim tipicima, ponajviše prema tipicima manastira Studenice, Hilandara i Kareje. Ta prava posmatra kroz statutarne – izdavanje tipika, povelja, administrativne – postavljanje igumana i nadzor nad ktitorijom, imovinske – izdržavanje, upravljanje brevijarom, te ritualne – pomeni u bogosluženjima, slikanje u hramu i sahranjivanje unutar manastirske crkve. Osnivanje manastira je imalo trajne posljedice u imovinsko-pravnom pogledu jer imovinom koju je ustupio manastiru, ktitor nije mogao raspolagati, prodati, zamijeniti, dati u miraz. U zadatke ktitora spadali su zaštita crkve i njenih posjeda, preuzimanje obaveza o naseljenosti i obezbjeđivanje bolje obrade zemlje i samim time veće prihode.

Kroz poglavlje *Metohija i vlastelinstvo* (str. 53-138) autorica demonstrira značaj geografskih odlika terena za osnivanje manastira. Navodi kako su u odabiru lokacije za manastir ključnu ulogu imali faktori poput odlika terena, sakralne topografije prostora, mogućnostima za formiranje manastirskog vlastelinstva, političke okolnosti u kojima nastaje, te su zbog toga podizani u neposrednoj blizini sela koje je sačinjavalo jezgro vlastelinstva, na osunčanim padinama, platoima, zaravnima u blizini pogodnih vodotokova. Na ovaj način su igumani i ekonomski imali neposredan nadzor nad posjedima kao i nad procesima poljoprivredne i privredne proizvodnje, snadbijevanju monaške zajednice i trgovanjem viškovima. Metohiju definiše opštim značenjem manastirskog imanja, a metoh širom definicijom u značenju atara grada, trga, rudarskog naselja i nekih sela. U shvatanju termina metohija kao crkvenog dobra, mogu se izdvojiti dva značenja: cjelokupno imanje jednog manastira i dio posjeda koji je izdvojen, a predstavlja funkcionalnu cjelinu pod upravom ekonomski, te zaključuje kako je na stepenovanju uređenja srednjovjekovnog prostora metohija predstavljala jedinicu veću od sela. Autorica ekonomski aspekt

metohije sagledava kroz privrednu i upravnu funkcionalnost ovakvog posjeda. Metohija je razvijeno dobro pod upravom ekonomski koje može samostalno djelovati i manastiru ostvarivati prihod. Zaključuje da metohija predstavlja privrednu, ekonomsku i duhovnu jedinicu manastirskog vlastelinstva. Udaljenim posjedima bilo je teško upravljati iz manastira, a sam iguman nije mogao kontrolisati sve posjede, pa zbog toga pojedini veći manastiri imaju više ekonomski koji se staraju o pojedinim grupama imanja, metohijama. Vlastelinstvo je cjelokupan, u ovom slučaju manastirski posjed, učestalo razuđen koji se sastoji od više grupa imanja kojima je zajedničko to što pripadaju istom manastiru. Nastanak manastirskog vlastelinstva je proces koji je ponekad trajao godinama. Ktitor je učestalo morao izvršavati čitav niz korekcija, poput zamjene posjeda, kupovinu određenih zemljišta, da bi vlastelinstvo dobilo konačan oblik. Autorica ističe značaj manastirskih vlastelinstava koja su formirana uporedo s hramom i određivala su snagu, bogatstvo i poziciju manastira u feudalnom sistemu. Autorica determiniše period vladavine kralja Milutina kao početak ukрупnjavanja manastirskih posjeda koji je potra-

jao do kraja vladavine cara Dušana, što se poklapa s periodom najvećeg uspona srpske države. Autorica je izradila i karte pojedinih većih vlastelinstava iz kojih se mogu izvući zaključci o njihovoj kompoziciji, položaju i obimu. Na osnovu analize posjeda zaključuje kako vlastelinstva i manastirske ekonomije vlasteoskih zadužbina, uzevši globalno, nikada nisu dostigli snagu i veličinu vladarskih, iako je Ravaničko vlastelinstvo najveće crkveno imanje u srednjovjekovnoj Srbiji za što pronalazi uzroke u ideološkim shvatanjima kneza Lazara koji su nadvladali sagledavanje političkih i ekonomskih prilika teritorija kojim je upravljao. U okviru ovog poglavlja autorica prikazuje strukturu manastirskih vlastelinstava detaljno obrađujući sve značajne elemente zaključujući kako su sela osnova ove strukture.

Manastirski ljudi (str. 139-167) predstavljaju skupine ljudi koji su svoje poreske obaveze i rabote izvršavali u korist manastira kao gospodara. Autorica prati nekoliko skupina ljudi kroz manastirske povelje poput meropaha, parica, otroka, sokalnika, majstora, popova. Meropasi su bili najbrojnija i najproduktivnija grupa ljudi vezana za zemlju. Parici

se kao podanici manastira spominju na teritorijima osvojenim od Bizanta. Manastirski otroci su ljudi koji su iz službe lične posluge ili sličnog položaja lične zavisnosti predati crkvenom gospodaru, a s vremenom postaju meropsi i preuzimaju zemljoradničke dužnosti. Sokalnici su u službi manastira malobrojni, najčešće preuzimaju građevinske radove i transportne poslove. Na manastirskim imanjima se sreću i vlasi; srpski vladari su manastirskim vlastinstvima upisivali vlaške katune kao naselja. Autorica ističe značaj Zakona sv. Simenona i sv. Save koji je sredinom 14. stoljeća objedinjen u jedinstveni sklop propisa koji je regulisao društvene i agrarne odnose na manastirskim vlastelinima, te na osnovu ovih propisa precizno definiše obaveze navedenih društvenih skupina.

Povlastice i slobode manastira autorica je obradila kroz poglavlje *Imuniteti manastira* (str. 168-202). Autorica uočava kako su prva svjedočanstva o povlasticama crkvenih dobara zabilježena u žičkim poveljama, odnose se na sudske i ekonomske imunitete, a zaključuje kako je proces oslobađanja manastira od obaveza prema svjetovnim vlastima tekao uporedo s razvojem feudalizma

u Srbiji, jačanjem centralne vlasti i države. Pojedini tipici manastira sadrže izričito poglavlje o slobodama manastira, a prema autoricinju analizi, mnogi imuniteti srpskih manastira preuzeti su iz bizantskog pravnog sistema. Ove povlastice uključuju slobodu od svjetovnih vlasti, rabota i finansijskih davanja, onemogućavanje potčinjavanja drugim crkvenim ustanovama, oslobađanje od vojske. Autorica zaključuje kako konačan oblik crkvenih imuniteta donosi Dušanov zakonik u 26. članu, što posmatra kao ozakonjenje i usaglašavanje već postojećih propisa.

Manastirski dohoci (str. 203-234) sagledani su kroz direktne novčane priloge manastirima od ktitora, godišnje dohotke, poklone manastirima u različitim predmetima, te prodaju adrfata. Autorica ustanovljava kako je novčani dar naveden u povelji Stefana Dušana Hilandar u iznosu od 4.000 krstatih perpera, odnosno 300-375 litara srebra, najveći dohodak koji je neki manastir dobio od srpskog cara. Na osnovu slučajeva kada je prihod od sela zamjenjivan prihodom u novcu od strane vladara, autorica dolazi do zaključka kako je jedno selo prosječno donosilo 4-5 litara srebra prihoda manastirima. Jedan od načina

na koji su manastiri uvećavali svoje prihode je prodaja adrfata odnosno bratskih udjela. Brojni dokumenti koji svjedoče o kupoprodaji adrfata ukazuju da se radi o ugovaranju izdržavanja od strane manastira za lice koje je svojim manjim ili većim poklonom prema crkvenoj ustanovi zavrijedilo takav status.

Ekonomija manastira (str. 234-288) podrazumijeva odnos između prihoda koji manastir ostvaruje i rashoda koje ima. Autorica razmatra pitanje viškova proizvodnje te nastoji odrediti u kojim sferama su oni mogli postojati, kao i pitanje raspolaganja ovim viškovima, odnosno učešće manastira u trgovinskim poslovima. Prihodi manastira se mogu grupisati u nekoliko grupa i različitih kriterija, u manastirskim poveljama najuočljiviji su oni prihodi koji su direktna davanja ktitora, prihodi od zemlje, prihodi od ljudi u vidu poreskih obaveza, naturalne dažbine, prihodi s trgova i panadura, prihodi od globa i kazni, prihodi od taksi za korištenje pojedinih resursa kao i upisani gotovi novčani dohoci. Prihodi kojima manastir raspolaze su u velikoj mjeri naturalni, dok su gotovi novčani prihodi imali manji udio. Autorica analizira manastirsku potrošnju kroz

zadovoljavanje elementarnih potreba monaha, humanitarni rad, izdržavanje bolnica i stranoprijemnice, davanje milostinje, te na osnovu podataka iz povelja dolazi do zaključka da je jedno selo s manastirskog vlastelinstva moglo izdržavati 2-3 kaluđera. U sastavu ovog poglavlja autorica prati i proizvodne djelatnosti na manastirskim vlastelinstvima kroz zemljoradnju, vinogradarstvo, pčelarstvo, stočarstvo.

Kroz poglavlje *Potrošnja u manastirima* (str. 289-322) autorica nastoji odrediti koliko su mogli iznositi izdaci za ishranu, odijevanje i općenito svakodnevni život monaha, kolika je bila potrošnja za neometano funkcioniranje manastira, koliki su bili troškovi održavanja vlastelinstava, izdržavanja bolnica, posjeta uvaženih gostiju, izdržavanja stočnog fonda, putovanja, transporta i dobrotvornog rada. U poglavlju *Zanatstvo i trgovina pod okriljem manastira* (str. 232-345) autorica sagledava razvoj zanatstva kao dijela seoske privrede koje je usmjereno na preradu proizvoda poljoprivredne i stočarske proizvodnje. Na razvoj zanatstva uticaj su imale potrebe manastira kao potrošača, kao i raspolaganje sirovinama na datom području. Stoga se pod okriljem manastira razvijaju zanati iz oblasti

prerade kože i vune, grnčarstvo, kovački zanat u svrhe obrade metala za predmete svakodnevne upotrebe kao i građevinska grupa zanata. U službi manastira pominju se kovači, drvodjelje, krojači, štavioci, sedlari, grnčari, zidari, zlatari, uzdari, užari, kožari, obučari. Autorica ističe kako je trgovanje pod okriljem manastira i crkava bilo strogo zabranjeno, međutim tumači kanonskih prava iz 14. stoljeća su ublažili ovu zabranu i ona se odnosila samo na prostor unutar crkava, dok su u okolnom prostoru dozvoljavali trgovanje. Razmjenu dobara kroz trgovinu smatra potrebom manastira; monasi su s lokalnim stanovništvom razmjenjivali robu da bi obezbijedili sebi hranu i potrepštine. Posebno je naglašen značaj panađura koji su bili u direktnoj vezi s praznikom koji se proslavlja, a na ovim trgovinskim manifestacijama bio je dozvoljen monopol manastirskih proizvoda. Prihodi od panađura u cijelosti su pripadali manastirima, te ih autorica svrstava u određen oblik jednokratnih novčanih dohodaka. I pored uloženog napora autorica zaključuje kako nije moguće iznijeti niti okvirnu procjenu kolike su prihode manastiri mogli imati od svojih trgova i panađura na ime naplate carina i taksi.

Knjiga *Vlastelinstva i ekonomija manastira srednjovekovne Srbije* autorice Marije Koprivice jasno ukazuje kako se radi o temeljitom višegodišnjem naučnom istraživanju tematskog okvira ekonomije manastira. Autorica je iskoristila sve sačuvane izvore od kojih su se najvažnijim za ovu temu pokazale manastirske povelje koje sadrže obilje podataka o prihodima i donekle rashodima manastira. Ovom knjigom funkcioniranje manastira je približeno u detalje kroz prizmu djelatnosti manastir-

skih vlastelinstava. Knjiga privlači svojim konceptom, jednostavna je za čitanje i praćenje citiranih izvora. Istraživačka metodologija prikazana u ovoj knjizi predstavlja kvalitetan primjer mogućeg istraživanja ekonomske djelatnosti i nekih drugih institucija koje su egzistirale na južnoslavenskom prostoru u srednjem vijeku. Knjiga će zasigurno postati nezaobilazna literatura u izučavanju religijske historije, ali i privrede srednjovjekovne Srbije.

Enes Dedić

Aida Mujezin-Čolo, *Čajniče i okolina 15. i 16. stoljeće*, Sarajevo: El-Kalem, 2023, 253 str.

Prostori Bosne i Hercegovine su od antičkih vremena do danas stalno naseljeni. Ljudi žive na ovoj teritoriji zbog povoljnog geografskog, klimatskog i geostrateškog položaja. Cijela Bosna i Hercegovina bogata je vegetacijom i rudnim bogatstvom. Zbog toga su se ljudi i iz drugih, naročito pasivnih krajeva, i naseljavali. Znajući za sve njene navedene karakteristike, pokazivali su aspiracije, ne samo susjedne srednjovjekovne države, nego i tadašnjeg svjetskog carstva.

Međutim, i pored različitih susjednih pretenzija, domaće stanovništvo uspjelo je sačuvati sebe, svoju etničku i konfesionalnu pripadnost, običaje, i prije svega vezanost za rodni kraj. To se podjednako odnosi kako na urbano, tako i ruralno stanovništvo. Osim srednjovjekovnog perioda, kada je bila država pod imanom Bosanska Banovina, a od 1377. godine Kraljevina Bosna; njen najduži povijesni period bilo je vrijeme osmanske vladavine. Od prvih upada osmanskih